

ORTA ÇAĞ ANADOLUSU'NDA KULLANILAN TIBBİ BİTKİLERİN X. YÜZYILDAN XII. YÜZYILA KADAR TEDARİĞİ

SUPPLY OF MEDICINAL PLANTS USED IN MEDIEVAL ANATOLIA FROM X. CENTURY TO XII. THE CENTURY

Özcan SALMAN*

Öz

Orta ađ' da Selçuklular ve diğer Anadolu beylikleri arasında pek çok yönden mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelelerin bir tarafını da entelektüel bilgiye sahip olmak oluşturmuştur. Bunun için Anadolu beyleri Dârü's-sihha, Dârü'ş-şifâ ve Mâristanlar inşa etmişler ve bu binalarda çalışanlar için her türlü gereksinimi karşılamaya çalışmışlardır.

Özellikle Haçlı Devletleri kurulduktan sonra Doğu Akdeniz'den Anadolu'ya doğru kayan ticaret yolları bölgede çok sayıda kervansaray kurulmasına sebep olmuştur. Güvenli ticaret yollarının etrafında bulunan sağlık binaları birçok hekimin Ortadoğu'dan Anadolu'ya geçmesine vesile olurken burada sentezlenmiş olan Yunan-İran-Hint tıbbının İslâm dünyası içinde geliştirilmiş hali Anadolu'ya taşınmıştır.

Bu tıbbi bilgi hastalıkların tedavisinde öd ağacı, misk, kâfur, belsam ve helile gibi pek çok bitkinin kullanılmasını mümkün kılıyordu. Fakat bu bitkilerin hepsi Anadolu'da bulunamazdı. Sağlık binalarının yakınlardan geçen ve bilinen Dünya'nın her yerine ulaşan ticaret yolları vasıtasıyla bitkiler bu binalarda çalışan entelektüellere sağlanmaya başlandı.

Bitkilerden bazıları ipek yolu üzerinden temin edilirken bazıları ise Çin'in doğu kıyılarında bulunan ticaret limanlarından çıkıp Serendib'e bağlanıyor ve Baharat yolundaki bitkilerle birlikte

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta ađ Tarihi Anabilim Dalı,
ozcslmn@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7391-1188>

kuzey-batı yolundan Anadolu'ya doğru getiriliyordu. Ayrıca Endülüüs yolu da Orta Çağ'da bitki taşıman ticaret yollarından biri idi.

•
Anahtar Kelimeler

Orta Çağ, Anadolu, Tıbbi Bitkiler, Ticaret Yolları, İpek Yolu, Baharat Yolu

•

Abstract

In the Middle Ages, there were many struggles between the Saldjüks and other Anatolian principalities. One side of these struggles was to have intellectual knowledge. For this reason, Anatolian lords built Dârü's-sihha, Darü'ş-şifa and Maristans and tried to meet all kinds of needs for those working in these buildings.

Especially after the establishment of the Crusader States, the trade routes moving from the Eastern Mediterranean to Anatolia led to the establishment of many caravanserais in the region. While the health buildings located around safe trade routes were conducive to many physicians passing from the Middle East to Anatolia, the Greek-Iranian-Indian medicine synthesized here, developed within the Islamic world, was carried to Anatolia.

This medical knowledge made it possible to use many plants such as oud, musk, camphor, balsam and helile in the treatment of diseases. But not all of these plants could be found in Anatolia. Plants began to be supplied to the intellectuals working in these buildings through trade routes that passed near the health buildings and reached all parts of the known World.

While some of the plants were supplied via the silk road, some of them were connected to Serendib from the trade ports on the east coast of China and were brought to Anatolia via the north-west road together with the herbs on the spice route. In addition, the Andalusian road was one of the trade routes that carried plants in the Middle Ages.

•
Keywords

Medieval Age, Anatolia, Medicinal Plants, Trade Routes, Silk Road, Spice Road

GİRİŞ

Orta Çağ Anadolu'sunu olarak bahsettiğimiz bölge ile kastımız: bugün Sivas merkez olmak üzere, Yozgat, Kayseri, Malatya, Erzincan, Tokat ve çevresi ile kuzeyde Trabzon, güneyde Antalya'yı kapsar. Batıda ise Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde bulunan araziye de içine alacak şekilde Ege denizine kadar olan bölge bu tanımın içerisinde yer almaktadır.

Çalışmanın 200 yıllık bir tarihte ele alınması ise İslâm Coğrafyacıları'nın en yoğun, bu tarihlerde seyahatlerini yapmış olmalarından dolayıdır. Nitekim Mardin Emînüddin Mârîstanı, Konya Dârü's-şifâları, Sivas Dârü's-sıhhası ve Divriği Dârü's-şifâsı gibi sağlık kurumları da zaten ya XI., XII. yüzyıllarda ya da XIII. yüzyılın hemen başında inşâ edilmiştir. Seyahatnâmelerin hastanelerin kuruldukları dönemi veya biraz öncesini ele almış olmaları da bu tarihi sınırın belirlenmesinde rol oynamıştır. Şehir tarihleri ve diğer seyyahların eserleri ise makale boyutlarını aşmamak için çalışmaya dahil edilmemiştir.

XI. yüzyılda Anadolu'da Mengüçlüler, Selçuklular, Dânişmendliler ve diğer beylikler kurulduktan sonra aralarında pek çok mücadele yaşanmaya başlanmıştır. Bu mücadelelerin en önemli ayağı askerî saha olmakla birlikte kültürel faaliyetler de Anadolu beylerinin itibarını göstermeleri açısından mücadelenin bir kısmını oluşturmuştur.

Bu kültürel faaliyetlerin önde gelen alanlarından biri de ticaret idi. Nitekim özellikle Batı Akdeniz kıyısı boyunca kurulmuş olan Urfa Haçlı Kontluğu, Trablusşam Haçlı Krallığı ve Kudüs Krallığı gibi Haçlı devletleri Akdeniz ticaretini önemli ölçüde baltalamış, özellikle İslâm dünyasında ticaretin yönü deniz yolundan kara yoluna, Doğu Akdeniz'den, Anadolu'ya kaymıştır.

Bu, Anadolu beylikleri arasındaki mücadeleler için yeni bir çatışma sahası demektir. Nitekim beyliklerin hepsi ve özellikle de Selçuklular ticaret yolları üzerine birçok kervansaray inşâ etmiş, ticaretin kendi toprakları üzerinden geçmesi için girişimlerde bulunmuştur. Trabzon ve Antalya gibi limanlara sahip olmak için Hıristiyanlarla yapılan mücadeleler de bu bağlamda ortaya konulmuştur.

Ticaret yolları Orta Çağ'da sadece kervanların dolaştıkları yerler olarak değerlendirilemez. Yolların birçok yönden etkilerini izlemek mümkündür. Örneğin Orta Çağ entelektüelleri bu yollar üzerinden hareket ederler, yol üzerindeki canlılık belirli merkezlerde bilgi birikiminin oluşmasını sağlar ve bu bilgi birikimi farklı fikirlerin oluşmasına ve bazı kurumların ortaya çıkmasına vesile olur.

Örneğin; bu birikime sahip olmak beylikler için de önemli olduğundan entelektüellerin çalışabilecekleri Dârü's-sihha, Dârü'ş-şifâ'lar ve medreseler inşâ etmişlerdir. Diğer taraftan hekimlerin çalışabilmeleri için şartlar da oluşturulmaya çalışılmış gerekli görülen malzemelerin tedarikleri sağlanmış ve ekonomik anlamda büyük yatırımlar yapılarak binalara vakıflar verilmiştir.

Orta Çağ sağlık kurumlarında gerekli görülen bitkilerin tedariki de ticaret yolları vasıtasıyla sağlanır. Bunu mümkün kılmak için hastaneler genellikle ticaret yolları üzerine kurulmuş olan kervansaraylara yakın yerlere inşâ edilirken kervansaraylardaki hastalar için de sağlık tesislerinden gerekli yardımın alınmasına olanak tanınmıştır.

Ticaret yolları ile sağlık kurumları arasında bahsini ettiğimiz bu bağ esasında Orta Çağ'ın bilinen Dünyasının tamamını kapsayan büyük bir ticaret ağına işaret eder. Bu makalede Orta Çağ yazmaları ve bazı reçetelerden kullanıldığı bilinen belli başlı bitkilerin hangi ticaret yollarında görüldüğü, nerelerde üretilerek bu ticaret yollarına bağlandığı ve hangi rotadan Antalya, Trabzon, Güneydoğu Anadolu ve Konstantinopolis'e getirildiği konusu üzerinde durulacaktır.

YÖNTEM

Çalışmada ilk olarak Sivas Dârü's-sihhası ve Divriği Dârü'ş-şifâsı'nın ticaret yolları ile ilişkisi incelendi. Bunun için Sivas yolları üzerinde kurulmuş olan kervansarayların vakfiye kayıtları üzerinde durulurken¹ Divriği Dârü'ş-şifâsı için ise bölgede bulunan kervansaraylar hakkında bilgi toplamak için saha araştırması yapıldı.² Bu araştırma Osman Turan'ın kervansaraylara hastanelerden personel yardımı yapıldığı tezini desteklemekle birlikte (Gülensoy, 1976, s. 624). bu iki tesisin birbirine yakın kurulmasının tek sebebinin kervansaraylara hastanelerden personel desteği sağlanması olamayacağı fikrini de beraberinde getirdi. Bu yüzden Sivas Dârü's-sihhası'nın vakfiyesi incelendi ve burada ilginç bir kayıt bulundu. Bu kayda göre hastanenin yönetiminden sorumlu olan Ferrûh b. Abdullah (Cemâleddin b. Ferrûh), "ilaçları ve tedavide kullanılan ot köklerini tedarik ve

¹ Bu inceleme sırasında Sivas Dârü's-sihhası'nın yakınından geçen yol üzerinde kurulu Kesik Köprü'nün yanında Yavaş Arslan ribâtı'nın olduğu saptandı; Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları (2)", *Vakıflar Dergisi*, 23, Ankara 1994, s. 5.

² Divriği'de pek çok kervansaray vardır. Bunlardan Burma Han, Kara Han olarak da bilinen Dipli Dumluca Han ve Handere köyünde bulunan Mirçinge Hanı diğerlerine göre daha büyüktür. Bu hanlar Dârü'ş-şifâ'ya 30 km. ve daha uzakta bulunmaktadır. Daha yakın konumda bulunan Pamuk Han ise diğerlerine göre daha küçüktür. Diğer taraftan bu hanların kitâbeleri bulunmadığı için Mengüçlüler zamanında mı yoksa daha geç tarihlerde mi inşâ edildiklerine dair bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Ancak ticaret yollarının Divriği'den geçtiğini göstermesi açısından kıymetlidir: Yahya Kemal Bayar, Saadet Bayar ve Dârü'ş-şifâ'nın restorasyon başkanı Prof. Dr. Zeynep Ahunbay ile yapılan görüşmelerden.

tertipte tasarrufta serbest olacaktı". (Bayat, 2002, s. 66; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defter 584, 72.)

Bu ilaçların ne olduğu zaten Orta Çağ hekimlerinin yazdıkları reçeteler ve eserler üzerine yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır. Bu yüzden makalede üzerinde daha az durulmuş olan bitkilerin nereden temin edildiği konusu incelendi. Bunu araştırabilmek için dönemin ana kaynakları kullanıldı. Ancak konu sınırlarının çok geniş olmasından dolayı şehir tarihleri ve diğer Orta Çağ kaynakları konuya dahil edilmedi. Hatta İslâm Coğrafya kaynaklarının bir bölümü de çeşitli sebeplerden çalışmanın dışında tutuldu.

Kullanılan kaynakların ilki el-Ya'kübî'nin (ö. 905'den sonra) Endülüs'ten Ortadoğu'ya uzanan yolu anlattığı *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseridir.³ (Yine aynı yolu anlatan Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 1073'ten sonra) *Sefernâme* adlı eseri Arabistan'dan Doğu Anadolu'ya kadar olan bölge hakkında da değerli bilgiler ihtiva etmektedir.⁴ el-Gırnâtî (ö. 1169) ise Gırnata'dan yola çıktığı olayları anlattığı *Tuhfetü'l-elbâb* adlı seyahatnâmesinde Çin ve Hindistan'dan bile bilgiler vermektedir.⁵ Aynı yolda seyahat ederken Sicilya ve Yemen gibi önemli mevkiiler hakkında bilgiler aklatan son kaynak ise *er-Rihle* adlı eserin yazarı İbn Cübeyr'dir (ö. 1217)⁶.

Çin'e uzanan yol hakkında bilgi veren en önemli kaynağımız Mes'ûdî'dir (ö. 956). Seyyahın eserinin adı *Mürûcü'z-zeheb* olmakla birlikte özellikle Çin'den doğu Hindistan'a gidilen yoldaki adaların isimlerini verecek kadar detaya inmesi ve bu adalarda yetişen tıbbî bitkilerden bahsetmesi konu için son derece faydalı olmuştur. Müellif, karadan ilerleyen yolda da hangi şehirlerden hangi bitkilerin taşındığı konusunda önemi yadsınamaz isimler zikretmektedir.⁷ *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'in yazarı İbn Hurdâzbih (ö. 912-913), bugünkü Afganistan toprakları, Çin ve Hindistan'dan bahsederken Ortadoğu, İstanbul'a giden yollar ve Arabistan hakkında da bilgiler verir.⁸ İbn Rüste (ö. 913'ten sonra) *el-Alâku'n-nefise*'de safran ve hurma dışında bitkilerden çok fazla bahsetmese de ticaret yolları hakkında verdiği değerli bilgiler kullanılmıştır.⁹

³ el-Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, (trc. Murat Ağarı), Ayışığı kitapları yay., İstanbul 2002.

⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (trc. Naci Tokmak), Demavend yay., İstanbul 2020.

⁵ el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-elbâb (Gırnâtî Seyahatnamesi)*, (trc. ve haz. Fatih Sabuncuoğlu), Yeditepe yay., İstanbul 2018.

⁶ İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüs'ten Kutsal Topraklara)*, (trc. İsmail Güler), Selenge yay., İstanbul 2008.

⁷ Mes'ûdî, *Mürûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (trc. D. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2004.

⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (trc. Murat Ağarı), Kitabevi yay., İstanbul 2008.

⁹ İbn Rüste, *el-Alâku'n-nefise (Dünya Coğrafyası)*, (trc. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu yay., Ankara 2017.

Çin ve Orta Asya dışında neredeyse bilinen tüm Dünya'dan bahsetmeleri ile birlikte birçok tıbbî bitkinin hangi şehirlerde bulunduğunu öğrendiğimiz İstahrî'nin (ö. 951-952sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'i¹⁰ ve İbn Havkal'ın (ö. X. yüzyıl) *Şûretü'l-arz* adlı eseri çalışmanın mihenk taşlarından olmuştur.¹¹ el-Makdisî'nin (ö. 1000) kaleme aldığı *Ahsenü't-Tekâsîm fî marifeti'l-ekâlîm* adlı seyahatnâme de bu iki esere benzer özellikler taşımasıyla makale için değer taşımaktadır.¹² Çalışmada bu eserler kullanılarak Çin ve Endülüs'ten yola çıkılıp Anadolu'ya doğru giden ticaret yolları ve taşınan tıbbî bitkiler incelenecektir.

TARTIŞMA

Prof. Dr. Osman Turan "Selçuklu Kervansarayları" adlı makalesinde yukarıda da bahsettiğimiz gibi kervansaraylarla hastanelerin bağına dair bir ilişkiden söz etmişti. Buna göre kervansarayda bulunan hastaların ilaç ve tedavilerinin yapılacağı vakfiyede belirtilmekle birlikte (Turan, 1946, s. 485). kervansarayda ücreti ödenen mevcut bir tabipten söz edilmemektedir. Prof. Dr. Osman Turan bu durumu Germiyanoglu Yakup Bey İmaretî'nin Vakfiyesini kullanarak açıklar. Bu vakfiyede hasta olanlara bakılması için hastanelerden ilaç ve hekim getirilmesi için belirli bir miktar paranın ayrıldığından söz edilmektedir. (Gülensoy, 1976, s. 624).Prof. Dr. Osman Turan'ın bu tezi ticaret yolları üzerindeki en güvenli limanlar olan kervansaraylarla sağlık binaları arasındaki ilişkinin önemli bir parçasıdır. Fakat bu tez kanaatimizce bu iki kurum arasındaki ilişkiyi göstermek açısından yetersizdir. Aralarında muhakkak çok daha yoğun bir ilişki mevcut olmalıdır. İşte bu ilişkinin bir parçasını yollar boyunca taşınan tıbbî bitkiler oluşturur.

Bununla birlikte Orta Çağ'da Anadolu'da kullanılan tıbbî bitkilerin İpek ve Baharat yolunda taşındığı daha önce de dile getirilmiştir. Konuya Bizans başkenti Konstantinopolis'te ithal edilen tıbbî bitkiler üzerinden eğilen Koray Durak, ilaç reçetelerinde geçen bitkilerin Yakın Doğu, Güney Asya ve Mısır gibi bölgelerden geldiğini ifade etmektedir (Durak, 2015, s. 153, 154). Ancak bu çalışmada yazar genel ifadelere yer vermiş hangi bitkilerin hangi bölgelere veya şehirlere özgü olduğu üzerinde durmamıştır.

Wilhelm Heyd de Yakın Doğu Ticaret Tarihi adlı eserinde; misk, sarısabır, sarısabır ağacı, biber, kakula, tarçın, havlıcan kökü, cevizi bevva, kâfur, karanfil,

¹⁰ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Ülkelerin Yolları)*, (trc. Murat Ağan), Ayışığı kitapları yay., İstanbul 2020.

¹¹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe yay., İstanbul 2017.

¹² Osman Ciner, El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*), T.C. Fatih Sıltan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

ilâh vb... pek çok malzemenin Çin'den tedarik edildiğini dile getirmektedir (Heyd, 1975, s. 179). Ancak o da daha çok ticaret güzergâhları üzerinde durmuş, çalışmasında bitki ticaretinin ayrıntısına yer vermemiştir. Sezgin Güçlüay ise XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Selçuklular Döneminde Ortadoğu'da Ticaret konusunu ele almıştır.¹³ Bu eser hem sınırlı bir bölgeyi ele almakta hem de tıbbî bitkilerin hangi şehirler boyunca taşınmış olabileceği hususunda ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Şerafettin Turan, konuya Türkiye-İtalya ilişkileri adlı eserinin birinci cildinde değinir. Fakat o, Haçlılar'ın Akdeniz sahillerini ele geçirmesinin ticaret rotaları üzerindeki etkisinden söz ederken Anadolu'da yetiştirilen ürünler ve bunların ticaretinden söz etmiştir. Diğer taraftan konuyu Türkiye toprakları ve İtalya ile sınırlı tutmuştur. (Ş. Turan, 1990, s. 97,98,101).

Bu makalede literatürde eksik kalmış olan ticaret yolları üzerinde taşındığından sıklıkla bahsedilen tıbbî bitkilerin hangi bölgelerden, hangi ticaret yollarına katılarak Anadolu'ya taşınmış olunabileceği üzerinde ayrıntılı şekilde durulacak, çalışma Çin ve Endülüs'ten başlanarak Anadolu'ya doğru giden yolların takibi şeklinde yapılacaktır

ÇİN

*"Haratân, Çin ülkesinin güzel şeylerini gemilere yükledi. Onları deniz yoluyla gidilebilecek yakın ve uzak ülkelere Hind ve Sind yurduna gönderdi. Ayrıca ülke hükümdarlarına hediyeler verdi. Çin'e komşu ülke hükümdarları da buna aynı şekilde karşılık verdiler. Böylece Çin ülkesi mamur hale geldi."*¹⁴

Resim 1: Öd Ağacı

¹³ Sezgin Güçlüay, *Selçuklular Döneminde Ortadoğu'da Ticaret (XI.-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2019.

¹⁴ Mes'ûdî, a.g.e.

Mes'ûdî'nin bu hikâyesi ipek yolu ticaretinin nasıl başladığını tasvir etmesi bakımından değerlidir. Diğer taraftan Çin'den başlayan bu ticaret ağı görüldüğü gibi Hindistan'dan Orta doğuya ulaşan baharat yoluyla da birleşmektedir. Mes'ûdî anlatısında değerli bir bilgi daha paylaşır. Bu da Çin'de bulunan hangi şehirlerin ticaret bakımından öneminin bulunduğudır. Bunlar: Çin'in başkenti ve denizle arasında otuz günlük bir mesafe olan Yansu (Mes'ûdî, 2004, s. 44). Çin Denizine dökülen bir nehrin sahilinde bulunan Hanfu, (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 64). Keleh (

Resim 2: Misk Otu

Mes'ûdî, 2004, s. 49) ve Humdan şehirleridir(Mes'ûdî, 2004, s. 55) Hanfu ve Keleh liman kenti olmalarıyla diğerlerinden ayrılır. Nitekim Basra, Siraf, Uman, Hint şehirleri ve Zabic, Sanf gibi Hindistan ile Çin arasında bulunan adalardan gelen ticaret gemileri bu limanlara demir atmaktadır. (Mes'ûdî, 2004, s. 47)

Çin'den batıya doğru "ipek yolu" olarak adlandırılan kara yolu ve İslâm Coğrafyacılarına göre daha canlı olduğunu

söyleyebileceğimiz baharat yoluna bağlanan deniz yolu bulunmaktadır. İlk olarak deniz yolunu takip edelim.

Çin'den Hindistan'a giden yolda önemli şehir ve adalar bulunmaktadır. Bunların başlangıç noktası Çin'in doğu tarafında bulunan limanlardır (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 64,65). Bu limanlardan batıya taşınmak için gemilere yüklenen malzemelerin arasında Orta Çağ'da Anadolu'da çalışan hekimlerin kullandıkları bilinen öd ağacı¹⁵ ve misk¹⁶ te bulunur(İbn Hurdâzbih, 2008, s. 65). Ayrıca kaynaklarda adı geçmeyen daha pek çok bitki ve ilaç ta Çin'den batıya aktarılmaktadır. el-Gırnâtı'nın bir Çin kralının ona yaraların daha çabuk iyileşmesini sağlayan ezme (reçel) gibi bir yağ verdiğini anlatması buna güzel bir

¹⁵ Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, s. 58: Hekim Bereket öd ağacını nezle tedavisinde kullanılır. Ona göre öd ağacını burna tütütmek nezleyi iyileştirme aşamalarından biridir; Koray Durak, a.g.m., s. 154: Ayrıca öd ağacı Konstantinopolis'te de tıbbî malzeme olarak temin edilen bitkilerdendir.

¹⁶ Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, s. 112: Hekim Bereket "ağız yıyısı" (yıyı'dan kasıt, küf, çürük veya kötü olmaktır) adını verdiği hastalığa müdahale ederken miski de kullanır. Ona göre misk dövülüp tatlı elma suyuyla karıştırılarak ağızda tutulmalıdır; Koray Durak, a.g.m., 154: Konstantinopolis'de ithal edilen tıbbî bitkilerden biri de misk'tir.

örnektir. (el-Gırnâtî, 2018, s. 147). İbn Hurdâzbih ise bu yolda ilaç ta taşındığını ifade etse de isim vermemiştir.

Çin'den Hindistan'a Giden Yol

Çin kıyılarında bulunan önemli ticaret şehirlerinden biri Lûkîn'dir. Bu şehir Çin'in ilk limanına hem karadan hem de denizden 500 kilometrelik bir mesafede bulunmaktadır. Buradan Sanf'a ve daha sonra Kumâr'a varılır. Bu iki bölgede de öd ağacı yetişmektedir. Denize çıkan gemilerin ilk uğrak yeri ise hem öd ağacı hem de kâfûr¹⁷ bulunan Tuyû adasıdır. (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 64).Yolun devamında Ruhmâ'ya varılır. Ruhmâ'da öd ağacının Hint türü bulunmaktadır (İbn Hurdâzbih , 2008, s. 63).Batıya doğru yola devam eden gemiler Şelahit ve Herlac adalarına ulaşırlar. Bir sonraki rota ise Bâlûs adasıdır. Bu adada kaliteli kâfûrun bulunduğunu İbn Hurdâzbih haber verir(İbn Hurdâzbih, 2008, s. 62). Adadan sonra altı günlük yürüme mesafesinde bulunan Killeh Adası gelir. Burada kurşun madeni¹⁸ bulunmakta ve kişniş¹⁹ yetişmektedir. Serendib'e (Sri Lanka) ulaşmak isteyen gemilerin uğradıkları son şehir ise Nebbâlus adasıdır (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 62).

BAHARAT YOLU: HİNDİSTAN

Hindistan'dan Ortadoğu'ya uzanan ticaret ağı oldukça gelişmiştir. Nitekim bunun bir göstergesi olarak bu topraklarda pek çok tüccarın bulunduğunu

Resim 3: Kâfûr

¹⁷ Nâşid Baylâv, *Fâtih Sultan Mehmed Devrinde (Te'lif,Terceme ve İstinsah Edilen) Tıb Eserleri ile İllâçlar*, İstanbul 1953, s. 12, 14: Şerefeddin Sabuncuoğlu, kanı kesmek için ve diş ağrısında kullandığı karışımın içinde kâfûr kullanmaktadır; Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, s. 81, 101; Hekim Bereket de burun kanamasını geçirmek için hazırladığı ilacın içinde ve ağızda çıkan sivilceleri geçirmek için hazırladığı karışımında kâfûr kullanmaktadır.

¹⁸ Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 23: Şerefeddin Sabuncuoğlu, içinde kurşun da bulunan ve hatta kurşun merhemi adını verdiği ilacın yaranın zarar verdiği çürüyen eti iyileştireceğini düşünmektedir; Ahmet Aciduman, Berna Arda, "Tıp Tarihi Açısından Hubeş bin İbrahim et-Tiflisi: Eserleri, Katkıları", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 67(2), (Ankara 2015), 16: Hubeş et-Tiflisi kurşunun ezilip sürüldüğünde basura, sikencübinle içildiğine ise kasıktaki sorunları çözüp penisten kan gelmesini durdurmaya faydalı olduğunu düşünmektedir.

¹⁹ Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 10, 11: Sabuncuoğlu kişniş tohumunu bir çeşit macun yaparken kullanır. Onun deyişiyle göze nezle dokunduğunda ise yumurta sarısı ve gül yağı ile kişniş suyu karıştırılıp gözün üstüne sürülmelidir; Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, s. 60, 68, 80, 101, 106, 113, 116: Hekim Bereketin kişniş suyunu göz ağrıları veya boğaz ağrıları için yaptığı ilaçta; yaş kişnişi kirpiklerde bit oluşumunda, gözde kırmızı nokta belirlediğinde ve diş ağrılarında kullandığı ilaçta; kavrulmuş kişniş ağızda çıkan sivilceler için hazırladığı karışımında kullandığı bilinmektedir.

görebiliyoruz (İbn Rüste, 2017, s. 62). Bölgenin güneyinde bulunan ünlü ada Serendib doğuyu anlatan neredeyse tüm coğrafya kaynakları tarafından zikredilen, bu yol üzerindeki en önemli durak noktalarındandır. Ayrıca ada bu ticaret rotası için değerli bir menzilde bulunmasının yanında tıpta kullanılan öd ağacının yetiştirilebildiği bir mekân olması bakımından da önemlidir. Diğer taraftan adada kişniş yetiştirilir (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 61) ve inci²⁰ (İstahrî, 2020, s.35) diğer pek çok madenle birlikte çıkarılır (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 65).

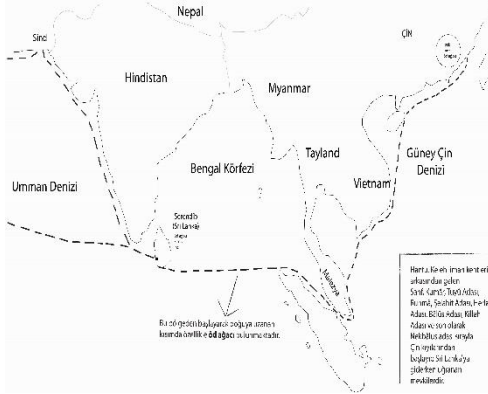

Resim 4: Kişniş ve tohumu

Görüldüğü gibi Hindistan ile Çin arasında özellikle adalarda öd ağacı oldukça yaygın şekilde elde edilmekte ve ticarete kullanılmaktadır. Hindistan ana karasında da rezene,²¹ çeşitli ilaçlar ve pek çok bitki/malzeme üretilmektedir. Konumuz açısından bunların en değerlileri; kâfûr ve kâfûr suyudur (Mes'ûdî, 2004, s. 158).

Serendib ve Hindistan'ın batı kıyılarına uğrayan Çin gemileri ile buradan yola çıkan Hint gemilerinin iki rotası vardır. Bunlardan bir kısmı Hindistan kıyılarını takip ederek kuzeybatı yönünde ilerler ve Uman'a varırlar. Diğerleri ise Sokatra adası ve arkasından Aden'e doğru yol alırlar. İlk olarak Aden yoluna göz atalım.

Baharat Yolunun İlk Rotası, Kızıldeniz: Aden

Harita 1

²⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 35; Ahmet Acıduman, Berna Arda, a.g.m., 55: Hubeyş et-Tiflîsî inciye yüreği kuvvetlendirmek, göz ağrısını gidermek, bulantıyı gidermek vs... rahatsızlıklar için kullandığı karışımlara katar.

²¹ Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, s. 73, 78: Hekim Bereket, rezenenin suyunu göz hastalıkları için kullanmaktadır.

Aden körfezi, bu ticaret yolu üzerinde Kızıldeniz'in girişinde bulunan bölge olmasından dolayı stratejik olarak değerli bir mevkidir. Bu ticarettten hatırı sayılır miktarda gelir sağlandığını gümrük gelirlerinden anlamak mümkündür (İbn Havkal, 2017, s. 36).Körfeze gelen gemilerin demir attıkları şehir ise San'a' (el-Ya'kübü, 2002, s. 96) ve Aden'dir. (Ciner, 2018, s. 84) San'a Aden'in başkentidir (İbn Rüste, 2017, s. 127).Şehrin en önemli geçim kaynağı ticarettir.

Aden açıklarından kaliteli anber çıkarılmaktadır(İbn Hurdâzbih, 2008, s. 59). Pek çok ticarî malzemenin yanı sıra(Ciner, 2018, s. 101) doğudan gelen tıbbî bitkiler de buradan Mısır'a doğru taşınmaktadır. İbn Hurdâzbih'e göre özellikle Yahudi tacirler bölgede etkin rol oynarlar. Çin'den Aden'e misk ve kâfûr da getirirler (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 130). Diğer taraftan bu liman şehrinde anber, amber²² misk ve öd ağacı türünden Çin, Hind, Habeş, Fâris, Basra, Cüdde ve Kulzum ülkelerine ait malları da bulmak mümkündür(İbn Hurdâzbih, 2008, s. 59). Yemen'de var olduğunu bildiğimiz ecza aletleri, safran (za'ferân)²³ (Acıduman &Ada, 2015, s. 55; Baylâv, 1953, s. 7,10,13; Doğru, 2018, s. 60,62,66,119) ve sabir otu (Ciner, 2018, s. 110) el-Makdisî'nin sayılmakla bitmeyeceğini ifade ettiği malzemelerin içindeki tıbbî bitkilerinden bazıları olabilir.

Resim 5: Safran (Za'ferân) ve tohumu

²² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 36; Osman Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 110: el-Makdisî Aden'deki ticaret mallarını saymaya kalkmanın bile büyük bir hata olacağını zira bunların anlatılamayacak kadar çok olduğunu ifade etmektedir. Onun ifadesine göre Çin ile yapılan ticaret darb-ı mesellere konu olmuştur: Koray Durak, *a.g.m.*, 154; Koray Durak akamberin de Konstantinopolis'te ithal edilen tıbbî bitkilerden olduğunu aktarmaktadır.

²³ Ahmet Acıduman, Berna Arda, *a.g.m.*, 55: Hubeyş et-Tiflîsî, safranı, yüreği kuvvetlendirmek, baş ağrısını def etmek, beli sağlamlaştırmak, cinsel birleşme arzusu getirmek ve bel ağrısını gidermek için uyguladığı tedavilerde kullanır; Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 7, 10, 13: Şerefeddin Sabuncuoğlu bu bitkiyi, yılan zehirlenmesine karşı, hazırladığı bir tür macunun içinde ve baş ağrısını engellemek için mürr ile birlikte hazırladığı bir karışımda kullanır; Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, s. 60, 62, 66, 119: Hekim Bereket ise göz ağrıları ve hastalıkları için hazırladığı ilaçlarda ve kirpiklerdeki uyuzu engellemek için hazırladığı karışımda kullanmaktadır.

Aden'den Mısır'a

Aden'den Mısır'a doğru giden tüccarları ve gemileri Hicaz'da özellikle Mekke ve Cidde'de bulmak mümkündür. Cidde halkı zaten ticaretle uğraşmaktadır. Mekke'de ise özellikle Hac mevsiminde misk, kâfûr, amber ve öd ağacından kokular ile daha birçok değerli ürün, Hint ilaçları ve Habeşistan'dan gelen diğer mallar bulunmaktadır (İbn Cübeyr, 2008, s. 82).

Ayrıca Zebîd de tüccarların uğradıkları şehirlerdendir (İstahrî, 2020, s.21,22; Ciner, 2018, s.94). 'Îzâb zaten bir gümrük şehridir. Habeşistan, Zengibâr ve Yemen'den gelen mallar buradan dağıtılır.(Nâsır-ı Hüsrev, 2020, s. 110). Ayzab ise Cidde'nin tam karşısında bulunur. İbn Cübeyr'in bu yol üzerindeyken "Yemen'e Hint malları götüren, oradan da Ayzab'a dönen kabileleri saymak istedik, ama mümkün olmadı. Çoğu biber taşıyordu." (İbn Cübeyr, 2008, s. 40) söylemi bu liman şehrinin ne kadar canlı bir ticaret ağının içinde bulunduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Nitekim İbn Cübeyr burayı zaten Dünya'nın en hareketli limanı olarak betimlemekte, siyasî bir olayla da bu anlatısını desteklemektedir.(İbn Cübeyr, 2008, s. 120,121) Diğer taraftan onun anlatısına göre Ayzab'dan Haziran ve Temmuz ayları boyunca oldukça kıymetli olan inci çıkarılmaktadır (İbn Cübeyr, 2008, s. 41,42).

Mısır

Mısır, Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret gemilerinin Akdeniz'e taşındığı en önemli iki ticaret şehriden biridir²⁴. Aden'den Kızıldeniz'e girip yol boyunca bahsini ettiğimiz bu şehirlere uğrayarak ilerleyen tüccarlar önce Kızıldeniz'in kuzey ucunda bulunan ve Mısır ile Şam'ın limanı olan Kulzum'da (İstahrî, 2020, s. 36; İbn Havkal, 2017, s. 58)karaya ayak basarlar. Daha sonra Eyle'ye gelirler. Eyle'de çok sayıda tüccar bulunur (el-Ya'kübî, 2002, s. 113). Fustât (Ciner, 2018, s. 175) ve Dimyât da Mısır'ın ticaret şehirleri arasındadır. Nitekim Dimyât'da kervansaraylar da bulunmaktadır.(Ciner, 2018, s. 180,181). Ayrıca Nâsır-ı Hüsrev Mısır'da 350 konuk ağırlayacak kapasitede müstakil odaları bulunan birçok han bulunduğunu duyduğunu ifade eder.(Nâsır-ı Hüsrev, 2020, s. 88) Menfelut kentinde de ticaret yoğunudur. Tacirlerin gemilerle uğradıkları liman kentlerinden biri de budur (İbn Cübeyr , 2008, s. 35). En önemli liman kentiyse elbette Mısır'ın Akdeniz'e açılan kapısı İskenderiye'dir (Nâsır-ı Hüsrev, 2020, s. 75).

²⁴ Osman Ciner, El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, 58: el-Makdisî eserinde kendisine göre ticaret için Basra'ya gidilmesi gerektiğini ancak Abdurrahman bin Ahî el-Esmâ'î'nin Mısır'ın tercih edilmesi gerektiğini söylediğini dile getirmekte, bunu tartışmaktadır.

Mısır'da da hurma Cifâr, Tih-i Benî İsrail, Uşmûneyn, Usvân, İsnâ ve İhmîm gibi pek çok şehirde (İstahrî, 2020, s. 53,57,58) yetiştirilmektedir.(İbn Rüste, 2017, s. 136; İbn Havkal, 2017, s. 148). Konumuz açısından en önde gelen malzeme ise Ayn-ı Şems'in Fustat tarafında üretilen belsam denilen ve belsam yağı çıkarılan bir çeşit bitkidir.²⁵ Bu bitki İbn Havkal ve İstahrî tarafından aktarılan bilgiye göre başka yerde ekilmez(İstahrî 2020, s. 59; Nâsır-ı Hüsrev, 2020, s. 101). Bitkinin lifleri yenir, tadı güzel, hararetili, hardal tadı vardır(İbn Havkal, 2017, s. 160). Bu bitkinin Kahirede'de yetiştiğini ise Nâsır-ı Hüsrev'den öğreniyoruz(Nâsır-ı Hüsrev , 2020, s. 86, 87). Son olarak Asyût'ta ise tıpta kullanıldığını bildiğimiz haşhaştan afyon²⁶ üretilir(Nâsır-ı Hüsrev , 2020, s. 107; el-Gırnâfî,2018, s. 101).

Resim 6: Belsam

Baharat Yolunun İkinci Rotası: Basra

Baharat yolunun ikinci rotasını Basra Körfezi oluşturur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hanfu ve Keleh ile Basra arasında ticaret gemilerinin gidip geldiğini zaten Mes'ûdî haber vermektedir(Mes'ûdî, 2004, s. 47,49). Serendib'den ikinci yolu takip ederek Basra Körfezine giren gemiler Sind'den geçerek Maskat, Hürmüz ve Siraf gibi önde gelen mevkilere ulaşırlar.

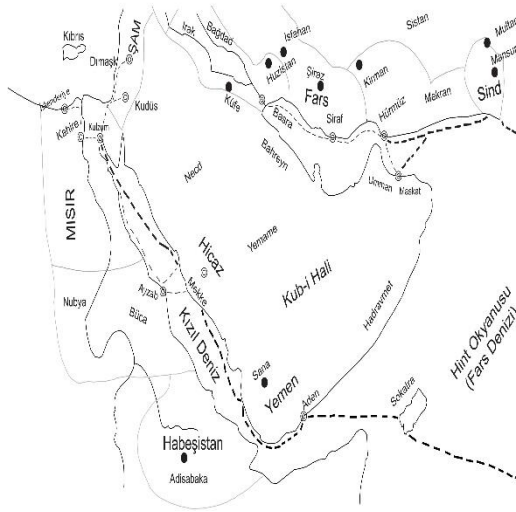
²⁵ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 20, 21, 22: el-Bağdâdî eserinde belsamdan uzun uzadıya bahsetmektedir. Kendi zamanında bu bitkinin sadece Mısır'da bulunduğunu söyleyerek coğrafya kaynaklarını teyit eden hekim, balsamın tüm zehirlenmeler için panzehir niteliği taşıdığını ifade etmektedir; Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 7: Şerefeddin Sabuncuoğlu da belsamı yılan zehirlenmeleri için kullanır.

²⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 69: el-Bağdâdî, Afyonun haşhaştan üretildiğini Mısır'da çok yaygın bilinen bir ilaç olduğunu dile getirmekte Aristo'nun afyonu ilaç olarak kullanılmasına karşı olduğunu da dile getirmektedir. İslâmîyete sıkı sıkıya bağlı olduğunu bildiğimiz hekimin de kişiyi sağır ve kör bırakabileceğini düşündüğü afyonu kullanmayı çok fazla tercih etmediğini düşünüyoruz; Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 7: Şerefeddin Sabuncuoğlu yılan zehirlenmelerine karşı afyon kullanılması gerektiğini düşünür; Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, 59, 93: Hekim Bereket ise uykusuzluk problemini çözmek ve kulak ağrısını gidermek için haşhaştan faydalanır.

Tacirler, Basra Körfezine girmeden önce Sind'e gelirler(Mes'ûdî, 2004, s. 35). Sind'in ticaret açısından en önde gelen şehri ise Mansûre'dir. Multan da ticarî açıdan gelişmiş bir şehirken(Ciner, 2018, s. 329,330). Deybül ise tüccarların toplandığı, bölgenin zengin şehirlerindendir(İbn Havkal, 2017, s. 61). İbn Hurdâzbih Sind'de öd ağacı ticareti yapıldığını ifade ederken(İbn Hurdâzbih, 2008, s. 60) el-Makdisî'ye göre Sind, misk ve kâfûr'un en fazla bulunabileceği bölgedir(Ciner, 2018, s. 57). İbn Havkal Mansûre'de hurma yetiştirildiğini söylemektedir(İbn Havkal, 2017, s. 283). Ayrıca bu şehirde seyyahların bahsettikleri daha pek çok eşyanın yanında menfaat veren ilaçların da ticareti yapılmaktadır(Ciner, 2018, s. 331).

Basra Körfezi'nde karşılaşılan ilk şehirler elbette Hürmüz ve Uman'dır. Hürmüz, tüm Kirmân tüccarlarının toplandıkları yerdir(İstahrî, 2020, s. 163; İbn Havkal, 2017,s. 276). Bölgede tıpta da kullanıldığını bildiğimiz anason ekilmekte ve hurma yetiştirilmektedir(İbn Havkal,2017, s. 60,276,277). Ayrıca el-Makdisî'ye göre "en kaliteli hurma Kirman'da yetişendir"(Ciner, 2018, s. 57). Hürmüz boğazından geçen tacirlerin uğradıkları liman Sıraf'tır. Bu yüzden yoğun ticaret yapılan bu şehirde öd ağacı, kâfûr, anber, kıymetli pek çok maden, baharat, biber ve şifalı bitkiler sürekli olarak bulunabilmektedir(İstahrî, 2020, s. 153).

Basra ve Kızıldeniz'den Anadolu'ya çıkan yolu İpek Yolu ile birlikte anlatmak daha yerinde olacaktır. Bu yüzden şimdi Çin'den başlayıp kara yolu ile Orta doğuya kadar uzanan tarihi İpek Yolu'ndan söz ederek konuya devam edilecektir.

Harita 2

İPEK YOLU

Yukarıda Mes'ûdî'nin ticaret açısından önemli gördüğü Çin şehirlerini sıralamıştık. Söz konusu deniz değilse kara olduğunda ise seyyahın ifadesiyle "Çinlilerin gün batımı taraflarında bulunan Medu şehri" önem kazanmaktadır. Bu şehir Tibet'e doğru giden yolun üzerinde bulunur. Tacirler hem deniz hem de kara yoluyla pek çok ticarî ürünü Tibet'e doğru taşırlar(Mes'ûdî, 2004, s. 44).

Bu yol üzerinde misk ticaretinin önemli bir yer tuttuğunu dile getirebiliriz. Ancak Mes'ûdî'nin anlattığı ceylandan alınan bir misktir. Ayrıca ona göre Tibet miski Çin miskinden daha değerlidir(Mes'ûdî, 2004, s. 59,60). Yani esasında Çin'den de batıya doğru ceylan miski taşınmaktadır. Ancak bitki olan miskin de İpek ve Baharat yolundan taşındığını düşünmek mümkündür.

Tibet'ten Horasan'a misk Vahhân (Bedahşan'ın doğusunda bir şehir) yoluyla getirilir(İstahrî, 2020, s. 239; İbn Havkal, 2017, s. 386,408). Vahhân ile birlikte Çin'den batıya giden yolda Tibet ve Kırgız ülkelerini sayabiliriz(İstahrî, 2020, s. 245). Bu ülkelerden misk Soğd, Fergana, Şaş ve Ustrûşene'ye getirilir(İbn Havkal, 2017, s. 397). Hayvan miski Mâverâünnehir'e bu ülkelerden götürülür ve batıya aktarılır. Bu noktada ön plâna çıkan şehir ise Herat'tır. Çünkü Merv'in güneyinde Nişâbur'un ise doğusunda bulunan Herat; Horasan, Sicistan ve Fars bölgelerinin ticaret merkezidir(İbn Havkal, 2017, s.377).

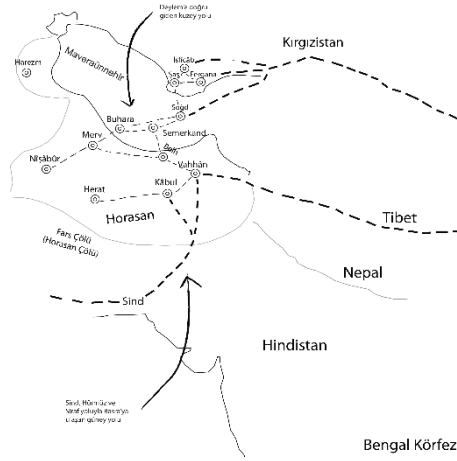
Kuzeyden ilerleyen yolda ise Kırgızistan'ın batısında bulunan İsficâb da ticarî açıdan ön plâna çıkan şehirlerdendir. Nitekim şehirde el-Makdîsi'nin ifadesine göre tüccarlar için bir müsâfirhâne ve pamuk tüccarları için de bir çarşı vardır. Dahası seyyah İsficâb'da 2700 ribât noktasının bulunduğunu dile getirmektedir(Ciner, 2018, s. 230).

Bu sahada karşımıza çıkan bitkilerden biri de safrandır. Safran, Sağaniyan'dan Vâşcird'a kadar uzanan sahada elde edilir. İbn Havkal'ın ifadelerinden öyle anlaşılıyor ki bölgede safranın ticareti de yapılmaktadır.²⁷ Pekâla bu bitkinin ipek yolunda tüccarlara da satıldığı varsayılabilir. Çünkü tıpta yaygın şekilde kullanılan bu bitki, ipek yolu boyunca uzanan daha batıdaki şehirlerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Anadolu'da bulunan Göynük'te, İbn Batuta'ya yaşlı bir hristiyan kadın safran satmaya çalışmıştır. Müellif bu olayı anlatırken ihtiyar kadının kendisini safran almaya gelen tüccarlardan biri sandığını söylemesi safran ticaretinin Anadolu'da da ne kadar yaygın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir(İbn Battûta, 2000, I, s. 433).

²⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 397, 409: İbn Havkal safranın özellikle Vaşcird ve Şuman arazisinden elde edildiğini ifade etmektedir.

Kuzeyden devam eden yol üzerinde bulunan Uşrûsene, Fergana, İlg, Şelcî, ve Lebân'dan Kırgız arazisine kadar olan bölgede pek çok maden de çıkarılmaktadır.²⁸ Diğer taraftan Fergana'da bitkiler bulunur ve bazılarının tohumlarının ticareti yapılır (İbn Havkal, 2017, s. 446). Ayrıca Soğd, Fergana yolu üzerinde bulunan Zâmîn'de bir çok ribâtın bulunması bu şehrin de ticaret açısından son derece canlı olduğunu gösterir niteliktedir (İstahrî, 2020, s. 273).

Çin'den gelen ticaret yolu kuzey ve güney yönünde iki koldan ilerlemektedir. Güney yolu ya Sistan'dan ya da Sind'den geçerek Fars topraklarında baharat yolu ile birleşir. Kuzey yolunda ise Buhara, Semerkand²⁹, Belh (İbn Havkal, 2017, s. 385) ve Kâbul önemli mevkiiler işgal etmektedirler. Bu iki yol üzerinde ulaşımın İstahrî'nin "Horasan Çölü" olarak adlandırdığı "Fars Çölü" ismiyle de kaynaklarda karşımıza çıkan Karakum Çölü vardır. Bu çölde oldukça fazla yol olmasına rağmen yine de seyahat etmenin zor olduğunu anlayabiliyoruz. İklim şartlarına çok sayıda hırsız da eklenince bölge ticaret kervanları için son derece elverişsiz bir ortama bürünmektedir.³⁰

Harita 3

²⁸ İstahrî, *a.g.e.*, s. 263, 264, 276: İstahrî özellikle Fergana'da çıkarılan civanın ticaretinin yapıldığından bahsetmektedir.

²⁹ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s. 49, 50, 57: Semerkand'ın ipek yolu üzerinde özel bir yerinin olduğu Mes'ûdî'nin hem şehrin stratejik konumunu anlatması hem de yol üzerinde bulunan Semerkandlı tüccarlardan söz etmesinden anlaşılabilir; Osman Ciner, El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlim İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, 235: el-Makdisî'de "bütün yollar Semerkand'a çıkar" diyerek Mes'ûdî'nin görüşünü desteklemektedir; s. 58: Ayrıca ona göre Semerkand tüccarların ticaret merkezidir.

³⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 204; Bu çölün elverişsiz durumu hakkında ayrıca bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 349, 359.

Kuzeyden giden yoldan tacirler Buhara, Semerkand yani Mâverâünnehir'e doğru seyahat ederler. Çin'den bu bölgeye gelmek Orta Çağ'da 40 gün sürmektedir(Mes'ûdî, 2004, s. 57). Mâverâünnehir İpek yolunun üzerinde bulunduğu için ticaretten oldukça fazla para kazanmaktadır. Halkı da bunun bilincinde görünmektedir. Servet sahibi olanların büyük çoğunluğu ribât ve yol inşaatlarına büyük paralar harcarlar. İstahrî Mâverâünnehir'de 10.000'den fazla ribât olduğu bilgisini paylaşmaktadır.(İstahrî, 2020, s. 246, 247).

Semerkand'da İpek yolunda ticaretinin yapıldığını bildiğimiz safran bulunmaktadır(el-Gırnâtî, 2018, s. 105). Kâbul'de ise İpek yolu boyunca taşındığı tahmin edilebilen ve baharat yolunda da bulunan öd ağacı ile birlikte tıpta sıklıkla kullanılan safran ve helile ³¹ bulunmaktadır. Kâbul'ün en büyük şehri olan Curves'ten tüccarların Kâbulî helile aldıklarını biliyoruz(el-Ya'kübî, 2002, s. 71). Kaynaklarda doğrudan isimlerine rastlamasak ta muhtemelen bu bitkiler Merv ve Nîşâbur'da da bulunmaktadır. Çünkü bu iki şehir özellikle ipekli giysi ticaretinde çok önemli bir rol oynamaktadırlar.³² Bu da onların ipek yolunda etkin olduklarını gösterir niteliktedir. Mâverâünnehir'de bol miktarda maden bulunmakta, gümüş³³ ticareti yapılmakta, Cürcan'da ise safran bulunmaktadır(İstahrî, 2020, s. 178).

Deylem ve Cibâl

Deylem ve Cibâl, Mâverâünnehir ile Horasan'dan gelen yolları batıya bağlayan bölgelerdir(el-Ya'kübî, 2002, s. 17). Bundan dolayı Deylem'in hemen güneyinde bulunan Âmul'de çok sayıda ticaret merkezi ve tüccar bulunmakta(Ciner, 2018, s. 247). Rey ve İsfahan ticaret hayatıyla ön plâna çıkmaktadır.(İbn Havkal, 2017, s. 317; Ciner, 2018, s. 278). Diğer taraftan Taberistan'da keten³⁴ ve

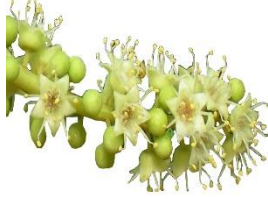
³¹ Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 9, 10, 11, 25; Sabuncuoğlu kuvvet verici ferahlık getiren bir tiryak ile eski yaraları iyileştirmek için kullandığı bir ilaçta kara helile kullanır. Sarı helileyi ise sarılık için yaptığı bir karışımın içinde ve uyuz ile eski cerahata karşı hazırladığı ilacın içinde kullanır; Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâsatı't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, 57, 60, 69, 70, 74, 80, 108, 111, 115, 118: Hekim Bereket kara helileyi; unutkanlığa karşı kullanırken, sarı helileyi ise göz ağrıları, göz kuruluğu, boğaz ağrısı vb.. hastalıklar için kullandığı ilaçların içine katar.

³² İstahrî, *a.g.e.*, s. 241; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 372: İbn Havkal'ın anlatısına göre: "Nişâbur'da hanlar, tüccarların kaldığı oteller, ticaret mallarının depolandığı ambarlar vardır. Bu otellerde, ipek yolunda ticaret yapan zengin tüccarlar, büyük mal sahipleri kalırlar. Ayrıca sanatkârların kaldıkları ayrı oteller bulunur. Mesela külahçıların, şapkaçıların ayrı çarşıları bulunur."

³³ Ahmet Aciduman, Berna Arda, *a.g.m.*, 55: Hubeys et-Tiflîsî gümüşün ezildikten sonra afyon ve safran katılıp elma şarabıyla içildiğinde yürek ağrısına iyi geldiğini, tasayı ve kederi giderip, bedenin sıhhatini korumak için iyi geldiğini düşünüyordu.

³⁴ Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 12, 22: Şerefeddin Sabuncuoğlu mesanedeki taşları eritmek veya ufaltmak ile katı şişleri indirmek amacıyla kullandığı ilaçlarda keten tohumundan yararlanırken yanmalara karşı hazırladığı merhemleri hazırlamak için keten bezinden faydalanır; Gizem Doğru, Hekim

kendir otu bulunmaktadır(Ciner , 2018, s. 243). Cibâl bölgesinde bulunan İsfahan, safranı ile meşhurdur(Ciner, 2018, s. 57; el-Gırnâtî, 2018, s. 99). İbn Rüste, İsfahan safranının her kullanıldığında keskin bir kokuya ve doyurucu bir renge sahip ve son derece faydalı olduğunu, İsfahan safranı bulunduğu müddetçe pazarlarda ve panayırılarda başka tür safran satın alınmadığını dile getirmektedir.³⁵

Resim 7: Helile

Cibâl bölgesinde büyük ölçüde safran üretimi yapılmaktadır. Bölge adeta bir safran yurduudur(Ciner, 2018, s. 57). Fars, Horasan, Huzistan ve Cibâl'in ticaret merkezi konumunda olan Medîne' de ipek ve pamuklu kumaşların yanında safran ticareti de yapılır. Ayrıca Berûcird, Nihâvend, Hemedan'a bağlı olan Rûzrâver ve Kum'da da safran üretilmekte ve satılmaktadır.³⁶

Basra, Mısır ve Deylem'den, Anadolu'ya

Basra, Çin ve Hindistan'dan gelen ticarî ürünlerin toplandığı bir liman şehridir.³⁷ Bu ticaret yolu, Azerbaycan, Ermenistan, Şam, Magrip, İsfahan ve diğer şehirlerden de tüccarların Basra'da toplanmasını sağlar(el-Ya'kübî, 2002, s. 20; Ciner, 2018, s. 126). Baharat yolundan gelen ürünlerin toplandığı bu şehirden malzemeler, tüccarlar eliyle kara yolundan Ortadoğu'ya yayılır. Ticareti yapılan ürünler arasında yukarıda ayrıntısıyla açıkladığımız öd ağacı, misk, kâfûr, amber gibi ürünlere Basra'nın hurması da eklenmektedir. el-Makdîsî'nin "Basra'nın hurması unutulur gibi değildir" sözü Basra hurmasının tercih edilebileceğini

Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, 59, 65, 91: Hekim Bereket uykusuzluk, göz içindeki sorunlar ve kulak ağrısı, çıban gibi rahatsızlıklar için ilaçlarına keten tohumu atar.

³⁵ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 177; İsfahan'da safran ticaretinin yapıldığına dair bkz.: İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 316, 317; el-Gırnâtî, *a.g.e.*, s. 99.

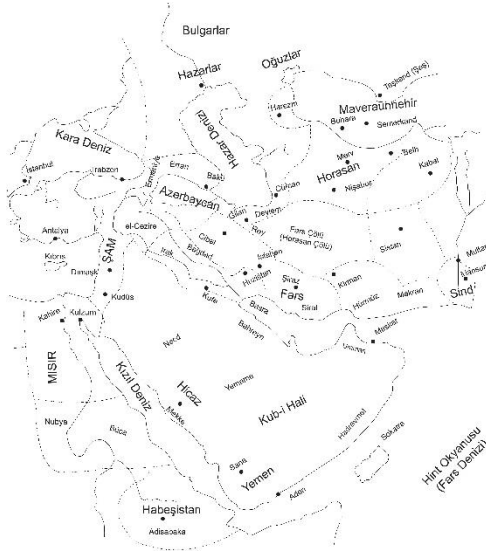
³⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s. 185; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 313, 314, 321: İbn Havkal Rûzrâver'de yetiştirilen safranın Dünya üzerinde eşinin benzerinin bulunamayacağı görüşündedir; el-Gırnâtî, *a.g.e.*, s. 105; Osman Ciner, El-Makdîsî'nin Ahnenü't-Tekâşim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, 283.

³⁷ el-Ya'kübî, *a.g.e.*, 99: el-Ya'kübî'ye göre Basra bir dünya şehri, mal ve ticaret merkezidir; İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 107; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 221.

gösterir niteliktedir(Ciner, s. 122, 138).Bununla birlikte Huzistan'da da pek çok bölgede hurma yetiştirildiğini biliyoruz(İstahrî , 2020, s. 98).

Bağdat, Basra'dan gelen ticarî ürünlerin taşındığı yol üzerindeki en büyük şehirlerden biridir(el-Ya'kübî, 2002,s. 17). Bu ticaret hurma tohumlarına varıncaya kadar pek çok eşya ve malzemeyi içerir ki Basra'dan getirilen hurma fidanları da Bağdat'ta yetiştirilmektedir(el-Ya'kübî 2002, s. 33). Samarra kuzebatıya doğru ilerlendiğinde Bağdat'tan sonraki ilk duraktır. Köle ticaretinin de yapıldığını bildiğimiz bu şehre Basra'dan cam getirildiğini bilgisine de sahibiz (el-Ya'kübî , 2002, s 46) ki bu da Basra-Samarra ticaret ağının çok canlı olduğunu gösterir. Bu yolda bir sonraki merkez ise Musul'dur(el-Ya'kübî, 2002, s. 20)

Irak, baharat yolunun üzerinde son derece mühim bir mevkide yer almaktadır.³⁸ İstahrî'nin Çin hükümdarının bölgede hüküm süren bir sultana (Anuşirvan) pek çok hediyeyle birlikte kâfûr yolladığını anlatması bunu açıkça ortaya koyar(İstahrî, s. 158). Onun bu anlatısı Çin'den buraya kadar kâfûr'un getirildiğini örneklemesi bakımından da değerlidir. Ayrıca Irak'ta bol miktarda hurma yetiştirilir ve ticareti yapılır. Hatta hurma ticaretine vergi dahi konulmuştur.³⁹

Harita 4

³⁸ İstahrî, a.g.e., s. 91: Irak, birçok tüccarın evinin bulunduğu bolluk/el-yêsâr bir bölgedir.

³⁹ İstahrî, a.g.e., s. 86: Abdesî'den Abbâdân'a kadar olan arazide hurmalık vardır; s. 87: Basra; s. 88: Vâsıt; s. 89: Kâdisiye; s. 91: Sarsar; s. 95: Deskere; Mes'ûdî, a.g.e., s. 151, 159; İbn Havkal, a.g.e., s. 222: Vâsıt; s. 223: Kûfe, Kâdisiye; s. 226: Sansar kanalı, Nehr el-Melik; s. 229: Deskere; İbn Cübeyr, a.g.e., s. 130.

El-Makdîsi'ye göre hurması en güzel olan bölge Kirman'dır. En fazla Arap yarımadasında bulunabilir(Ciner, 2018, s. 57). Kirman'ın kuzeybatısında bulunan ve ipek yoluna Basra ve Siraf liman şehirleri ile bağlanan Fars bölgesinde pek çok malzemenin ticareti yapılır. Cur'da çıkarılan, safran da bunlardan biridir. Diğer taraftan Nihâvend'de safran tarlaları mevcuttur(Ciner, 2018, s. 282).el-Makdisî ticareti yapılan malzemelere; hurma ve anzerûtu da⁴⁰ katar. Diğer taraftan Şiraz'da reyhan⁴¹ ve safran Fesâ'da ise safran ve ecza aletleri bulunmaktadır(Ciner, 2018, s. 304, 317, 318, 323).

Mısır'dan başlayarak Akdeniz'den kuzeye uzanan bir ticaret ağı da mevcuttur. Mısır'dan yola çıkan bir tüccar sırayla; Fustat, Gayfe, Fâkûs, Curcîr, Faramâ, Verrâde, Bakkâra, Arîş, Şecereteyn, Rafah, Gazze ve Askâlan yoluyla Remle'ye varır. Remle'nin kuzeyinde bulunan Akkâ bir ticaret merkezidir. el-Makdîsi'nin "burada birçok ticaret malı bulunmaktadır"(Ciner, 2018, s. 169,170) söylemi hiç şüphesiz bir taraftan Akkâ'nın Akdenize açılan bir limanı olmasından kaynaklanmakla birlikte⁴² Kulzum'dan kuzeye çıkan Baharat yolunun da bu söylemde etkisi olmalıdır. Nitekim Haçlılar muhakkak sık sık problemler meydana gelmekle beraber Müslüman tacirlerin şehre girmesine karşı da çıkmamışlardır(İbn Cübeyr, 2008, s. 224).

Resim 8: Reyhan

⁴⁰ Nâşid Baylâv, *a.g.e.*, s. 22, 25: Şerefeddin Sabuncuoğlu, yaraları kurutmak ve damar kesilmelerini iyileştirmek için hazırladığı karışımlarda anzerût kullanmaktadır; Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, 61, 62, 71, 85, 96, Hekim Bereket ise gözle ve burunla ilgili pek çok sorunda anzerût da katdığı ilaçlardan yararlanmaktadır.

⁴¹ Fahrettin Keleştimur, Şaban Kuzgun, "Diabetes Risalesi", *Gezher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Abdüllâtif Bağdadî Kongresi Tebliğleri*, (ed. Ahmet Hulûsi Köker), Erciyes Üniv. Matbaası, Kayseri 1992, s. 18: Abdüllâtif el-Bağdâdî, risâlesinde mesale adelesindeki bir problemten kaynaklanan idrarı tutamama rahatsızlığına reyhanın iyi geleceğini Teyazuk'a dayandırarak dile getirir; Gizem Doğru, Hekim Bereket'in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin-, 88, 111: Hekim Bereket ise burunda yaşanan sorunlar ve ağız yaralarında kullanacağı ilaçlara reyhan katar.

⁴² İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 232; Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 34: Nâsır-ı Hüsrev, şehrin yakınlarında bulunan Trablus'ta Rûm, Avrupa, İspanya ve Magrip'ten gelen gemilerin bulunduğunu burada tüccarların var olduğunu söylemektedir.

Kudüs'te zengin bir ticaret vardır. Ticareti yapılan malzemeler arasında hurma da bulunur.(Ciner, 2018 s. 168)⁴³ Diğer taraftan burada Zebac kâfûru (Zebac/Zebec, Çin sahillerine yakın Herkend Denizinde bulunan bir ada) ve amberin olduğunu da Nâsır-ı Hüsrev'den öğreniyoruz.(Nâsır-ı Hüsrev, 2020, s. 58)⁴⁴ Bu da Çin'den gelen kâfûrun Ortadoğu'da yaygın şekilde kullanıldığını gösterir.

Şam'da çok sayıda kervansaray bulunması Mısır'dan kuzeye doğru Akdeniz kıyısı boyunca uzanan ticaretin işlek olduğunu gösterir niteliktedir.⁴⁵ Nitekim el-Makdîsî'nin "Kervanlar devamlı bu bölgeden geçerler. Çin Denizi (Hint Okyanusu) bu bölgenin diğer ucu ile birleşir" (Ciner, 2018,s. 159) söylemi Şam'ın ticarî önemini vurgulaması bakımından mühimdir. Bu söylem büyük ihtimalle Kulzum'dan Şam'a gelen ticaret yolunu betimlemektedir.

Şam'ın pek çok şehrinde de hurma yetişir.⁴⁶ Şehrin batısında bulunan Beyrut ve Taberiye'de de bol miktarda hurma bulunduğu bilinmektedir.(İbn Havkal, 2017, s. 171, 173) Şam'ın kuzeyinde bulunan Hıms Eyaletine bağlı Selemiyye'de ise safran yetiştirilir(el-Ya'kübî, 2002, s. 100). Kuzey yolunda Hazar'ın hemen batısında bulunan Derbend'de bol miktarda safran üretilirken (İbn Havkal, 2017, s. 299) ipek, keten kumaş ve kölelerle birlikte ticareti yapılır(Ciner,2018, s. 269).⁴⁷

Şam'dan sonraki durak ise Halep'tir. Nâsır-ı Hüsrev'in "Halep, Şam, Rûm, Diyarbakır, Mısır ve Irak arasındaki gümrük şehridir, bu ülkelere mensup tüccarlar, bezirgânlar oraya gelirler"(Nâsır-ı Hüsrev , 2020, s. 29,30) ifadesi Anadolu ile güneyden gelen ticaret yolunu bağlaması bakımından Halep'i ön plâna çıkarmaktadır. İbn Cübeyr'in bahsini ettiği sürekli olarak Mısır'dan Dımaşk'a ve oradan da Frank topraklarına gidip gelen kervanların (İbn Cübeyr ,2008, s. 212) yolu muhtemelen bu idi.

Bahsini ettiğimiz bu bitki ve madenler Anadoluya üç yoldan girmektedir. Bunlardan ilki Orta Çağ Anadolu'sunun önemli ticarî limanı Antalya, ikincisi Güneydoğu Anadolu karayolu, üçüncüsü ise Anadolu'nun kuzeye açılan kapısı Trabzon'dur.

⁴³ Osman Ciner, El-Makdîsî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, 168.

⁴⁴ Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s. 58.

⁴⁵ Osman Ciner, El-Makdîsî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, 158, 159: Şehirde çok sayıda tüccarın bulunduğunu da el-Makdîsî haber vermektedir.

⁴⁶ İstahrî, a.g.e., s. 64: Gavr; s. 68: Etrâbulus; s. 70: İskenderûne, Bayyâs; s. 71: Ayn Zerba; s. 72: Zugar.

⁴⁷ Osman Ciner, El-Makdîsî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi, 269.

İbn Havkal, Cizre'yi Doğu Anadolu, Rûm diyarı, Meyyâfârikîn ve Erzen taraflarının ticaret merkezi olarak tanımlar(İbn Havkal ,2017, s. 211). Nitekim Meyyâfârikîn'in dışında kervansaraylar bulunması şehrin bu ticaret ağının içinde yer aldığını gösterir niteliktedir.(Nâsır-ı Hüsrev, 2020, s. 26) Cizre büyük ihtimalle Basra, Bağdat, Musul yoluyla gelen malların Anadolu'ya aktarıldığını şehirdir. Musul ile Cizre arasında ticaret yolunun bulunduğunu İbn Havkal zaten dile getirmektedir.(İbn Havkal, 2017, s. 211,212) .Diğer taraftan Mardin, Nusaybin gibi kentler de tüccarların uğrak yerleridir(İbn Havkal , 2017, s. 201,202) .

Trabzon kuzeyden gelen ticaret ağının merkezi konumundadır. Buraya her yıl farklı milletlerden tacirler gelir(Mes'ûdî , 2004, s. 66). İstahrî'nin "Tarâbzün'de denilen yerde Rum topraklarına giriş yeri vardır. Burada tüccarlar toplanır ve ticaret için Rum ülkesine girerler. Rum giysileri ve ipek kumaşlar Tarâbzün'den bu civara dağılır"(İstahrî, 2020, s. 179) sözleri de bu varsayımı destekler niteliktedir. Trabzon'dan Konstantinopolis'e ise Malatya ve köyleri üzerinden gidilmektedir(Ciner , 2018, s. 156).

İbn Havkal, Anadolu'da en büyük verginin Antalya ve Trabzon'dan alındığını dile getirir. Vergi alınan alanları sıralarken ticaret malları ve gemiler için alınanları da zikreder ki herhalde en büyük vergi yükünü bu iki şehrin çekmesi de yoğun ticarî ağdan kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Trabzon ve kuzey yolunda kaynaklarda bahsi geçen çok fazla tıbbi bitki bulunmamaktadır. Örneğin İbn Fadlan İdil Nehri civarında kurulan panayırlardan(İbn Fadlan, 2012, s. 33, 37, 38, 47) ve Kafkasya'dan kuzeye doğru uzanan ticaret yolları üzerindeki bitkilerden oldukça fazla bahsetse de bunlar arasında misk(İbn Fadlan, 2012, s. 16,49)⁴⁸ ve reyhan çiçeği(İbn Fadlan, 2012, s. 42) dışında tıpta kullanılan bitki yoktur. Bu yüzden çalışmada bu yol üzerinde durulmamıştır.

İbn Havkal Antalya-Mısır ve Antalya-Konstantinopolis yollarını ise şöyle tarif eder:

"Antalya'da denizde eşya taşımak için görevlendirilmiş memurlar vardır. Acıye'den deniz yoluyla Mısır'a dört gündür. Antalya ile İstanbul arası posta şeklinde karadan sekiz gün denizden gemiyle 15 gündür. Bu iki şehir arasındaki yerler mamur ve meskûndür. Yolcusu eksik olmaz".(İbn Havkal , 2017, s. 191).

Diğer taraftan Konstantinopolis'e Mısır'dan gemiler de kalkar(Ciner, 2018, s. 197).

⁴⁸ İbn Fadlan, a.g.e., s. 16, 49.

ENDÜLÜS'TEN DOĞUYA

Doğudan gelen iki ticaret yolu ile birlikte Antalya ve Konstantinopolis'e Endülüs'ten de tüccarlar gelmektedir. Tıpta kullanılan bazı bitkileri bulabildiğimiz batı ticaret yolu bu yarımadadan başlar. Hatta bu yol Sind'e ve Çin'e kadar uzanmaktadır (el-Ya'kübî, 2002, s. 129; el-Gırnâfî, 2018, s. 148).

Endülüs'ün büyük şehirlerinden Kurtuba'da ve çevresindeki şehirlerde bol miktarda zeytin ağacı vardır. Tunus'ta yer alan İfrîkiye'de safran ve zeytinyağının bulunması bu yol üzerinde taşınan iki malzeme olduklarını gösterir niteliktedir (Ciner, 2018, s. 202,207).

Endülüs'ten batıya gelmek isteyen tacirler Sicilmase⁴⁹ güzergâhında bulunan Tâhert'e dört gün ilerler. Sicilmase'de anason yetiştirilmektedir. (İbn Havkal, 2017, s. 97) Tâhert şehri bu ticaret yolunda önde gelen merkezlerdendir. Şehirde sürekli olarak çok sayıda tüccar bulunur (İstahrî, 2020, s. 48). Bu şehrin yakınlarında yer alan Laribüs ve Übbe'de bol miktarda hurma ve kaliteli safran bulunur. (İbn Havkal, 2017, s. 92,93). Tâhert'ten doğuya ilerlendiği zaman Cezayir yakınlarında bulunan Bûne'ye gelinir. Bu şehir çok yoğun olmasa da tüccarların uğradıkları mevkilerdendir. Şehirde hayvan ticareti yapılmakla birlikte keten ekildiğini de biliyoruz. Tacirler devam ederek toplamda on günlük bir gemi yolculuğuyla deniz içlerine açılmadan sahilden Tunus'a gelirler.⁵⁰ Tunus'un batısında bulunan Tabarka Endülüs ticaret gemilerinin çok işlemesiyle gelişmiş bir şehirdir. Tunus ise kendiri ve anasonu ile meşhurdur (İbn Havkal, 2017, 80-82).

Deniz yolundan bu rotada ilerleyen İbn Cübeyr ise Cenevizli Rûmlara ait bir gemi ile İbiza, Mallorca, Minorca ve Sardunya adasına geçerek sonunda Tunus'a varmıştır (İbn Cübeyr, 2008, s. 16). Yani Endülüs'ten Tunus'a kadar ilerleyen yolda iki rotanın olduğu söylenebilir. Tunus'tan sonra Berka'da önde gelen ticaret şehirlerindendir (İbn Havkal, 2017, s. 73). Antalya ve Konstantinopolis'e ilerleyen tüccarların buradan sonraki durakları Sicilya'dır.

Kullanılan tıbbî malzemelerden safran'ın Endülüste de yetiştirildiğini biliyoruz (el-Ya'kübî, 2002, s. 128). Herhalde bu bitki İpek ve Baharat yollarında taşındığı gibi Akdeniz'den de taşınıyordu. Ayrıca Magrip'te köle ve ipek ile birlikte

⁴⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 72: İbn Havkal Sicilmase'nin ticaret yolu üzerindeki rolünün zamanla azaldığını dile getirmekle birlikte bu şehrin Endülüs tacirlerinin ilk durağı olduğunu da söyler. Diğer taraftan şehirde Bağdat, Basra ve Kûfe gibi şehirlerden tacirler de gelmekte Sicilmase tüccarları bu yoğun ticarettten mühim gelirler elde etmektedirler.

⁵⁰ el-Ya'kübî, *a.g.e.*, s. 124; İstahrî, *a.g.e.*, s. 41: İstahrî Tunus'u Endülüs'e doğru yolun kıvrıldığı bölge olarak tanımlar.

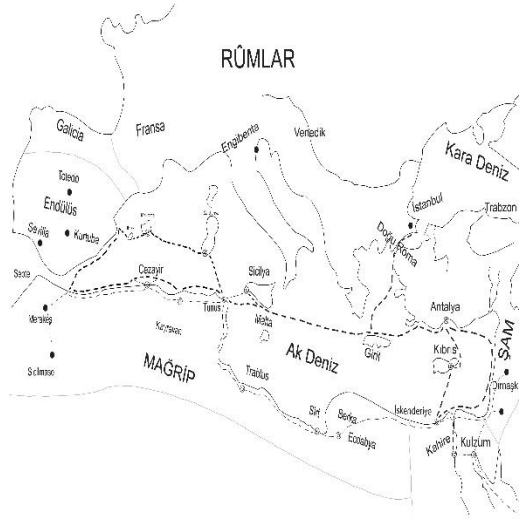
mercan⁵¹ ve amber ticareti de yapılmaktaydı (İstahrî , 2020, s. 49; İbn Havkal, 2017, s. 102,103).

Sicilya, Endülüs'ten Anadolu'ya gidilen yolda en kıymetli mevkiye bulunur. Bunun neticesi olarak yüksek gelirli bir şehirdir. Deniz yolundan elde edilen gümrüklerin de bunda önemli bir payı vardır. Adanın geçimi tamamen ticarete bağlıdır. Tarım neredeyse hiç yapılmaz. Bütün zaruri ihtiyaçlar dışardan getirilir.(İbn Havkal 2017, s. 135,136)

⁵² Tunus'ta Akdeniz kıyısında bulunan el-Mehdiye'den ve Sicilya'dan, Rûm beldelerine (Doğu Roma'ya) seyahat edildiğini el-Makdîsi dile getirmektedir(Ciner, 2018, s. 195,201).

Berka'da Magrip'ten gelen gemilerin limanlarındandır. el-Makdîsi bu şehri iki denizin ticaret merkezi olarak adlandırır. Bu da Berka'dan da Anadolu ve Konstantinopolis'e ulaşan bir rota olduğunu gösterir niteliktedir. Berka'da bolca zeytinyağı bulunur. Hatta o kadar çoktur ki şehirde zeytinyağı depoları da yer almaktadır(Ciner, 2018, s. 193,194).

Sicilya'dan, el-Mehdiye'den, yola çıkan gemiler Girit'e uğramakta buradan İskenderiye,(İbn Cübeyr , 2008,s. 18)⁵³ Antalya ve Konstantinopolis'e geçmektedirler.

Harita 5

⁵¹ Ahmet Acıduman, Berna Arda, a.g.m., 55: Hubeş et-Tiflîsî mercandan sara ve göz karalığını gidermek gibi hastalıklara karşı faydalandır.

⁵² İbn Havkal, a.g.e., s. 135, 136.

⁵³ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 18.

SONUÇ

Orta Çağ'da Anadolu'da kurulan sağlık kurumları ticaret yolları boyunca uzanan kültürel sermayenin biriktiği alanlarda inşa edilmiştir. Bu kurumlarda entelektüeller çalışma fırsatı bulurken civar bölgeden ulaşamadıkları, ihtiyaç duydukları malzemeler de yine ticaret yolları aracılığıyla temin edilmiştir.

Bu bitkilerin tam olarak hangi ticaret rotalarından elde edildiği veya nerelerde üretilmiş olunabileceği üzerinde bugüne kadar durulmamıştır. Makalede öd ağacının Çin ile Serendib arasında bulunan adalardan elde edildiği ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan görüldüğü gibi safran çoğunlukla Cibâl bölgesinde üretilerek İpek yolunda tüccarlara satılmakta ve bu noktadan itibaren yol üzerinde kendine yer bulmaktadır. Hurma en fazla Arabistan'da olmak üzere Ortadoğu'da da pek çok yerde elde edilirken hekimlerin ve seyyahların her biri için ayrı bir bölge veya şehrin hurması ön plâna çıkmaktadır.

Çalışmada esasında İbn Fadlan gibi Hazar ve kuzeyinden bahseden seyyahların eserleri de incelense de kuzey yolunda birkaç bitki dışında tıpta kullanılan malzemelere rastlanmadığı için makaleye bu seyahatnâmeler dahil edilmemiştir. Diğer taraftan şehir tarihleri ve diğer kronikler ise makale sınırlarını aşmamak adına çalışma dışında tutulmuştur. Şu açık ki, bu eserler de dahil edildiğinde konu üzerine tez niteliğine ulaşabilecek kadar geniş malûmat kaynaklarda bulunabilmektedir.

Misk öyle anlaşılıyor ki hem hayvandan elde edilen bir maddeye hem de bir bitkiye verilen isimdir. Anadolu hekimlerinin kullandıkları misk'in ot olduğu açıkken seyahatnâmelerin bazılarında hangisinin kast edildiği açık değildir. Ancak Mes'ûdî ve bazı diğer seyyahlar hayvandan alınan miskten bahsetmişler, Anadolu hekimlerinin bitkiyi kullandıkları bilindiği için bu kısımlar da çalışmaya dahil edilmemiştir.

Bu bitkilerin lâtince isimleri de araştırılmıştır. Çeşitli araştırma eserlerinde, tercümelemlerde ve internet sitelerinde bitkilerin lâtinceleri bulunsa da bu isimlerin verilmemesi etnobotanikçi Dr. Ahmet Doğan ile yapılan görüşme sonucu daha uygun bulunmuştur. Çünkü onun ifadesine göre bu bitkilerin lâtince isimlerinin tespit edilebilmesi için geldikleri lokasyonlara göre sınıflandırılmalarının yapılması gerekir. Ayrıca bu yapılsa bile arada farklılıklar meydana gelebilir.

Araştırmada Çin ve Orta Asya'ya dair teferruatlı bilgiye ulaşılammıştır. Çünkü kullanılan kaynaklar Çin'den Tibet'e ve Kırgızistan'a giden yollardan hiç bahsetmedikleri gibi Çin şehirlerine de eserlerinde yer vermemişlerdir. Ayrıca Çin'in doğusunda bulunduğu söylenen liman şehirleri ve oradan Hindistan'a

kadar uzanan adalar batıya doğru sırasıyla verilse de konumlarını tespit etmek mümkün olmamıştır.

Makalede Prof. Dr. Osman Turan'ın kervansaraylar ve sağlık binaları arasında kurduğu tez bir adım öteye taşınmıştır. Buna göre hastaneler yakınında buldukları kervansaraylara gerekli görüldüğünde personel yardımı sağlarken kervansaraylardan hastanelere bitkiler getirilmekteydi.

Böylece Orta Çağ beyleri arasında süregiden mücadelenin farklı sebepleri hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Çünkü onlar için bu mücadele esnasında görkemli sağlık kurumlarına, kervansaraylara sahip olmak önemliyken ticaret yollarına hakim olmak ta hem ekonomik olarak beyliklerini güçlendirmelerini hem de belki de entelektüelleri iknâ etme ihtimallerini artırıyordu.

EXTENDED SUMMARY

One of the reasons why Saldjüks and other Anatolian principalities struggled in the Middle Ages was to have intellectual knowledge. For this reason, Anatolian begs built health institutions and tried to meet every need for those working in these buildings.

Especially after the establishment of the Crusader States, the trade routes moving from the Eastern Mediterranean to Anatolia led to the establishment of many caravanserais in the region. While the health buildings located around the safe trade routes conduced many physicians to pass from the Middle East to Anatolia, the Greek-Iranian-Indian medicine synthesized here, developed in the Islamic world, was carried to Anatolia.

Not only this research supports Prof. Dr. Osman Turan's thesis that personnel assistance is provided to the caravanserais from the hospitals, but also it brought about the idea that the only reason for the establishment of these two facilities close to each other cannot be the personnel support from the hospitals to the caravanserais. After it was figured out that plants were supplied to health institutions from caravanserais, the question of where these plants could be brought to Anatolia was focused on.

In the study, firstly, the relationship between Hospital of Kaykāvūs and Dār al-Shifā' of Diwriği with trade routes was examined. For this purpose, the foundation records of the caravanserais established on the Sivas roads were emphasized, while for the Dār al-Shifā' of Diwriği, field research was conducted to gather information about the caravanserais in the region. Ferrûh b. Abdullah (Cemalettin b. Ferrûh) "would be free to dispose of the drugs and the herbs used in the treatment in supply and arrangement". After the information was seen,

Islamic Geography sources were used to understand from which trade routes these drugs were brought to Anatolia.

In the article, Prof. Dr. Osman Turan's thesis on caravanserais and health buildings was taken one step further. According to this, while the hospitals provided personnel assistance to the caravanserais near which they were located, when seemed necessary, plants were brought to the hospitals from the caravanserais.

In the Middle Ages, it seems that health institutions established in Anatolia were built in areas where cultural capital was accumulated along the trade routes. As intellectuals had the opportunity to work in these institutions, the materials they could not reach from the surrounding region and need were also provided through trade routes.

In this way, information was gained about the different reasons of the on-going struggle between the medieval lords. Because while it was important for them to have magnificent health institutions and caravanserais during this struggle, dominating the trade routes increased the possibility of both strengthening their principality economically and perhaps convincing intellectuals.

Exactly through which trade routes the plants imported to Anatolia were brought or where they could be produced has not been discussed until now. In the article, it was revealed that the oud tree was obtained from the islands located between China and Serendib. As can be seen on the other hand, saffron is mostly produced in the Cibal region and sold to traders on the Silk Road, and from this point on, it finds a place on the road. While dates are obtained in many places in the Middle East, mostly in Arabia, the dates of a different region or city come to the fore for each of the physicians and travellers.

KAYNAKÇA

- Acıduman, A. & Berna, A. (2014). Tıp tarihi açısından Hubeys bin İbrahim et-Tiflisi eserleri, katkıları. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, LXVII/(2), 52-56.
- VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi). Sivas Darüşşifası Vakfiyesi. 584 No'lu Defter (66).
- Baylâv, N. (1953). *Fâtih Sultan Mehmed devrinde (Te'lif, Terceme ve İstinsah edilen) tıb eserleri ile ilâçlar*. İstanbul: Türkiye Tıbbî Müztahzarat Lâboratuvarları.
- Ciner, O. (2018). El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi (Basılmamış yüksek lisans tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- Doğru, G. (2015). Hekim Bereket' in Hülâşatu't-Tıbb (25b-56a) Eseri -İnceleme, Metin, Dizin- (Basılmamış yüksek lisans tezi). Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs.
- Durak, K. (2015). Dioskorides ve Ortaçağ Bizans İmparatorluğu'na ithal edilen tıbbi bitkiler. Pitarakis, B. (Ed.), *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, 153-160.
- el-Gırnâfî. (2018). *Tuĥfetü'l-elbâb (Gırnâfî seyahatnamesi)* (Sabuncuoğlu, F. Terc. ve Haz.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- el-Ya'kübî. (2002). *Kitâbü'l-Büldân (ülkeler kitabı)* (Ağarı, M. Terc.). İstanbul: Ayışığı kitapları Yay.
- Güçlüay, S. (2019). *Selçuklular döneminde Ortadoğu'da ticaret (XI.-XIII. yüzyıllar)*, Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Gülensoy, T. (1981). II. Yâkup Bey'in taş vakfiyesinin dil ve imlâ özellikleri ile tarihi açıdan değerlendirilmesi. VIII. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildirileri içinde*, (s. 613-644). Ankara: TTK Yay.
- Heyd, W. (1975). *Yakın Doğu ticaret tarihi* (Karal, E. Z. Terc.). Ankara: TTK Yay.
- İbn Battûta. (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (C. 1), (Aykut, A. S. Terc. ve inceleme). İstanbul: YKY Yay.
- İbn Cübeyr. (2008). *er-Rihle (Endülüs'ten kutsal topraklara)* (Güler, İ. Terc.). İstanbul: Selenge Yay.
- İbn Fadlan. (2012). *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (Şeşen, R. Terc.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbn Havkal. (2017). *Şûretü'l-arz (10. Asırda İslâm coğrafyası)* (Şeşen, R. Terc.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbn Hurdâzbih. (2008). *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik (yollar ve ülkeler kitabı)* (Ağarı, M. Terc.). İstanbul: Kitabevi Yay.
- İbn Rüste. (2017). *el-Alâku'n-nefise (dünya coğrafyası)* (Eker, A. F. Terc.). Ankara: Ankara Okulu Yay.
- İstahrî. (2020). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Ülkelerin Yolları)* (Ağarı, M. Terc.). İstanbul: Ayışığı Kitapları Yay.
- Keleştimur, F. & Şaban, K. (1992). Diabetes Risalesi. Köker, A. H. (Ed.), *Gezher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Abdüllâtîf Bağdadî Kongresi Tebliğleri içinde* (s. 17-20). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- Mes'ûdî. (2004). *Murûc Ez-Zehab (altın bozkırlar)* (Batur, D. A. Terc.). İstanbul: Selenge Yay.
- Nâsır-ı Hüsv. (2020). *Sefernâme* (Tokmak, N. Terc.). İstanbul: Demavend Yay.
- Turan, O. (1946). Selçuklu kervansarayları. *Belleten*, X/39, 471-496.

Turan, Ş. (1990). *Türkiye-İtalya ilişkileri I*. İstanbul: Metis Yay.

Yinanç, R. (1994). Sivas abideleri ve vakıfları (2). *Vakıflar Dergisi*, 23, 16-44.

Röportaj

Ahunbay, Z. 2019 yılında İstanbul'da yapılan görüşme.

Bayar, Y.K. & Bayar, S. 2019 yılında İstanbul'da yapılan görüşmeler.